

جایگاه محیط‌زیست در حقوق بشر و حقوق بشردوستانه برای کنترل مخاطرات

عباس مثنوی^۱

چکیده

حقوق بشر یکی از ارکان نظام حقوقی بین‌الملل شناخته می‌شود. رعایت این حق تأثیر مستقیمی در وضع سایر حقوق در صحنه بین‌المللی دارد. موضوع رعایت حقوق بشر دغدغه بسیاری از مردم جهان است. امروزه حق داشتن محیط‌زیست سالم در زمره حقوق بشر تلقی می‌شود، زیرا بدون داشتن محیطی سالم امکان بقا وجود ندارد. همچنین بدون محیط‌زیست سالم موضوع صلح و امنیت بین‌المللی دچار بحران‌های اساسی خواهد شد. امروزه شاهد آن هستیم که بسیاری از کشورها با تخلفات زیست‌محیطی کره زمین را با مشکل مواجه می‌کنند. با توجه به این موضوع که بحران‌های زیست‌محیطی در محدوده مرزها محصور نمی‌شود و می‌تواند با سرعت بر سایر کشورها اثر بگذارد نمی‌توان بحران محیط‌زیست را صرفاً در حوزه قلمرو حاکمیت‌ها دید و ایجاد بحران توسط یک متخلف می‌تواند بعنوان نقض حقوق بشر جمعی تلقی شود، همچنین در وضعیت جنگ و نزاع نیز حقوق بین‌الملل بشردوستانه به موضوع محیط‌زیست و حفظ آن توجه کرده است، در شرایطی که بسیاری از الزامات دستخوش شرایط سخت نظامی قرار می‌گیرد این حقوق می‌خواهد از برخی خطوط قرمز مثل محیط‌زیست حفاظت نماید به همین دلیل این سوال مطرح می‌شود که موضوعات زیست‌محیطی و توجه به آن در حقوق بشر و حقوق بین‌الملل بشردوستانه چگونه است بر این اساس در این پژوهش بحران‌های زیست‌محیطی و جایگاه آن در حقوق بشر و حقوق بین‌الملل بشردوستانه با روش توصیفی تحلیلی مطالعه شده است. نتایج نشان می‌دهد که توجه به حقوق پایه و بنیادین بشر بر لزوم حفاظت از محیط‌زیست تأکید دارد اما به دلیل تخلف دولت‌ها و عدم ضمانت اجرایی قوی این مهم محقق نمی‌شود.

---

^۱ دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد کرج abbasmasnavi@gmail.com

واژگان کلیدی: حقوق بشر، حقوق بین‌الملل بشردوستانه، محیط‌زیست، حق بر محیط‌زیست، بحران زیست‌محیطی

مقدمه

وقوع دو جنگ جهانی در سده اخیر بسیاری از معادلات دولت‌ها دستخوش تغییر کرد، پس از جنگ جهانی اول با هدف حفظ امنیت بین‌المللی جامعه ملل تشکیل شد اما دیدگاه آرمان‌گرایانه آنکه قوانین را بدون ضمانت اجرایی توصیه می‌کرد منجر به شکست این طرح و وقوع جنگ جهانی دوم بعنوان بزرگترین جنگ تاریخ بود این موضوع نقطه پایانی بر دیدگاه آرمان‌گرایانه تشکیل جامعه ملل بود، وقوع اتفاقات ضدبشری نظیر کشتار بیرحمانه مردم عادی، استفاده از سموم بیولوژیک، استفاده از سلاح‌های شیمیایی و برای اولین بار استفاده از سلاح هسته‌ای بسیاری از سیاستمداران جهان را به فکر تأسیس سازمانی برای مقابله با تخلفات بین‌المللی فرو برد. تشکیل سازمان ملل متحد در سال ۱۹۴۵ یک اقدام فراملیتی بود که به تأسیس سازمانی با هدف حفظ صلح و امنیت بین‌المللی انجامید. در ساختار این سازمان جدید موضوع ضمانت اجرایی که جامعه ملل فاقد آن بود مطرح شد و شورای امنیت سازمان ملل متحد برای ورود به موضوعاتی که امنیت جهان را به خطر می‌اندازد به نوعی ضمانت اجرایی تصمیمات ملل متحد بود. موضوعات امنیتی در سال‌های پس از جنگ جهانی حول محور رقابت‌های ایدئولوژیک بلوک شرق و غرب تفسیر شد. جنگ سرد میان اتحاد جماهیر شوروی و ایالات متحده آمریکا که بارها به مرز شروع یک درگیری نظامی نیز رسید دغدغه اصلی امنیت بین‌المللی بود به همین دلیل در سال‌های اولیه پس از جنگ جهانی دوم لزوم توجه به محیط‌زیست سالم و حقوق زیست‌محیطی در دستورکار سازمان ملل متحد قرار نگرفت. در دهه ۱۹۶۰ حرکت سریع کشورها به سمت صنعتی شدن و به وجود آمدن فناوری‌های جدید منجر به تشدید بحران‌های زیست‌محیطی خصوصاً برای کشورهای صنعتی و قدرت‌های بزرگ شد. این حساسیت در پی خطرات زیست‌محیطی ایجاد شده به وجود آمد تا در سال ۱۹۷۲ سازمان ملل متحد با برپایی کنفرانس استکهلم هدف اصلی خود را تشریح و توضیح بحران‌های زیست‌محیطی برای ملل متحد قرار داد. این کنفرانس نقطه عطفی در تاریخ حقوق بین‌الملل محیط‌زیست قلمداد می‌شود که اولین گردهمایی سراسری با موضوع محیط‌زیست توسط سازمان ملل متحد

وجود داشت اولویت اصلی و زمینه‌ساز امنیت بین‌المللی را پیرامون تعریف سیاست قدرت می‌دانست

و موضوعات زیست‌محیطی نقش چندانی در تصمیمات و رویکرد سازمان‌های بین‌المللی نداشت. در عصر حاضر با توجه به پیشرفت رسانه‌ها و ابزارهای ارتباط جمعی موضوع محیط‌زیست برای بسیاری از سازمان‌ها، دولت‌ها و مردم مورد اهمیت قرار گرفته و نقض حقوق محیط‌زیست به منزله برهم زدن امنیت کل جهان شناخته می‌شود. قدرت تسری بحران‌های زیست‌محیطی به سایر کشورها این موضوع را از چارچوب صلاحیت دولت‌ها خارج کرده است با این تعریف دیگر دولتی نمی‌تواند به بهانه حق حاکمیت داخلی به اقدامی متخلفانه برای نابودی محیط‌زیست دست بزند زیرا این بحران برای همه بشریت می‌تواند خطرناک بوده و صلح و امنیت بین‌المللی را با مخاطره مواجه کند. مقدم بر محیط‌زیست سازمان ملل متحد توجه جدی به موضوع حقوق بشر دارد. در این حقوق هر انسان فارغ از جنسیت، ملیت، رنگ پوست، نژاد و غیره از حقوقی برخوردار است که نقض آن طبق قوانین بین‌المللی ممنوع است. اگرچه در نسل‌های اولیه قوانین حقوق بشر جایگاه محیط‌زیست به شکل چشمگیری دیده نمی‌شود اما در نسل سوم و چهارم حقوق بشر به منزله حق حیات شناخته شده و می‌توان گفت امروزه محیط‌زیست به مثابه حقوق بشر شناخته می‌شود که دغدغه بسیاری از فعالان صلح و امنیت در جهان است. شکل‌گیری کنوانسیون‌ها، عهدنامه‌ها و کنفرانس‌های متعدد نظیر، ۸۱ کنوانسیون بازل، کنوانسیون مبارزه با سلاح‌های زیستی، کنوانسیون مبارزه با بیابان‌زایی، پیمان کیوتو، پیمان پاریس و غیره نشان دهنده همین دغدغه جهانی برای داشتن محیط‌زیست سالم است، حاصل این نگاه و گردهمایی‌ها حقوق بین‌الملل محیط‌زیست را به وجود آورده است. براساس این حقوق اصولی نظیر استفاده غیر زیان‌بار از سرزمین، الزام به همکاری بین‌المللی، حمایت و حفاظت از محیط‌زیست، اقدامات جلوگیری از پیامدهای مخرب زیست‌محیطی، اصل احتیاطی، اصل جبران خسارات زیست‌محیطی، اصل مسئولیت مشترک، اصل توسعه پایدار، اصل دسترسی به اطلاعات محیط زیستی و حق استفاده انسانی از محیط‌زیست سالم شکل گرفت امروزه می‌توان گفت حقوق بین‌الملل محیط‌زیست بصورت چندوجهی به بحران‌های زیست‌محیطی توجه کرده است اما این موضوعات ممکن است در شرایط عادی و صلح مورد پذیرش قرار گیرند ولی در شرایط جنگی و وضعیت امنیتی مشخص نیست دولت‌ها تا چه اندازه بر این الزامات پایبند باشند به دلیل همین موضوع حقوق بین‌الملل بشردوستانه با هدف رعایت برخی خطوط قرمز حتی در زمان جنگ و نزاع شکل گرفته است که موضوعات محیط زیستی نیز جزء برخی از خطوط قرمزهای نظام بین‌المللی

است که در این تحقیق به بررسی جایگاه محیط‌زیست در حقوق بشر و حقوق بشردوستانه پرداخته می‌شود.

۱- پیشینه پژوهش

پژوهش بگونه‌ای است که عنوان‌های نزدیک به آن در پژوهش دیگران دیده می‌شود اما بررسی همزمان جایگاه محیط‌زیست در اسناد حقوق بشر و حقوق بین‌الملل بشردوستانه پیشینه‌ای ندارد و پژوهشگر با رهیافت خود به پژوهش‌های پیشین نگاه می‌کند. در این خصوص افرادی همچون ویژه (۱۳۸۵) در تحقیق خود تحت عنوان حق دسترسی به اطلاعات محیط‌زیست بررسی حقوق بشر اروپایی، به ضرورت دست یافتن جامعه به اطلاعات مرتبط با محیط‌زیست می‌پردازد، افتخار جهرمی (۱۳۸۸) در تحقیق خود تحت عنوان حقوق بشر، محیط‌زیست و توسعه پایدار به بررسی این سه فاکتور پرداخته و دستیابی به حقوق بشر و توسعه پایدار را مکمل هم می‌داند، مصفا و همکاران در تحقیق خود تحت عنوان رهیافت برنامه‌ریزی محیط‌زیست، مبتنی بر حقوق بشر از ضرورت وجود الزامات حقوق بشری برای برنامه‌ریزی محیط زیستی سخن می‌گوید، افتخار جهرمی و رضایی (۱۳۹۵) در تحقیق خود تحت عنوان همگرایی حقوق محیط‌زیست و حقوق بشر با نگاهی به فقه اسلامی به جایگاه حق بر محیط‌زیست در متون فقهی اسلام می‌پردازد، مشهدی و رستگار (۱۳۹۷) در تحقیق خود تحت عنوان تغییرات آب و هوایی، حقوق بشر و لزوم تأسیس دیوان بین‌المللی محیط‌زیست به موضوع ضرورت تشکیل نهادی برای ضمانت قوانین و رسیدگی به تخلفات می‌پردازد، دقیق و لسانی (۱۳۹۸) در پژوهش خود تحت عنوان رویکرد حقوق بین‌الملل بشردوستانه به مقابله به‌مثل مسلحانه علیه محیط‌زیست به موضوع رعایت الزامات محیط‌زیست در جنگ‌ها می‌پردازد.

۲- چارچوب نظری

وجود صلح و امنیت که مفهوم اساسی موردنظر تشکیل‌دهندگان سازمان ملل متحد است بدون توجه به ضوابط محیط زیستی محقق نمی‌شود، این مهم را امروزه اکثر ساکنان کره زمین می‌دانند و توجه خود را معطوف به آن کرده‌اند در این تحقیق به ریشه‌های حقوقی و روند تکامل اسناد حقوق بشر و حقوق بین‌الملل بشردوستانه در حوزه محیط‌زیست پرداخته می‌شود. جایگاه محیط‌زیست در

تصمیم‌گیری وضع قوانین و رویکرد مقابله با متخلفان براساس حقوق بشر و حقوق بین‌الملل بشردوستانه بصورت توصیفی-تحلیلی با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، مقالات، گزارش‌های اینترنتی و غیره مورد پژوهش قرار می‌گیرد.

۳- حقوق بشر

حقوق بشر که تحت عنوان حقوق ذاتی نیز از آن یاد می‌شود یکسری الزامات و هنجارهایی است که هر فرد فارغ از هر نوع تبعیض صرفاً به دلیل اینکه انسان است باید از آن بهره‌مند شود (United Nations, 2014). ریشه‌های وجود حقوق بشر به سال‌های دور قبل از میلاد بازمی‌گردد چنانکه کوروش پادشاه ایران زمین منشوری حقوق بشری تدوین نموده است (History of Natural, 2023). فیلسوفانی نظیر سقراط و شاگردان او مثل افلاطون و ارسطو از وجود مفهوم عدالت طبیعی نام می‌برند (shellens, 1952). امانگاه مردم و صاحبان قدرت به حقوق بشر در طول سالیان تکامل یافته است. در قرن ۱۷ میلادی جان لاک^۱ از حقوق طبیعی سخن می‌گوید و مسائلی همچون زندگی، آزادی و حق مالکیت را غیرقابل واگذار طبق قرارداد اجتماعی می‌داند (Britain's unwritten constitution, 2023). فیلسوفانی نظیر جان استورات میل^۲، توماس پین^۳ و هگل^۴ در خصوص^{۸۳} حقوق جهان‌شمول صحبت کرده که از آن به معنای حقوق بشر یاد می‌شود (mayer, 2000). حقوق بشر همچنین تأثیرات زیادی بر حاکمیت برخی از دولت‌ها گذاشته و اعتراضات حقوق بشری در طول تاریخ کم‌سابقه نیست برای مثال می‌توان به جنبش استقلال هندوستان توسط ماهاتما گاندی^۵ که با اهدافی حقوق بشری شکل گرفت توجه کرد (Crenshaw, 1991). ریشه اعلامیه حقوق بشر را می‌توان در معاهده ورسای پس از پایان جنگ جهانی اول و تأسیس جامعه ملل در سال ۱۹۱۹ با هدف جلوگیری از جنگ از طریق امنیت جمعی، حل‌وفصل اختلافات کشورها از طریق مذاکره، دیپلماسی و بهبود رفاه جهانی و خلع سلاح جستجو کرد پس از شکست طرح آرمان‌گرایانه جامعه ملل که قوانین آن بدون ضمانت اجرایی و صرفاً براساس حسن نیت طرفین عضو تدوین شده بود جنگ جهانی دوم شکل گرفت در این جنگ جهانی حقوق انسان‌ها به شدیدترین شکل ممکن

¹ John Locke

² John Stuart Mill

³ Thomas Paine

⁴ Hegel

⁵ Mahatma Gandhi

زیرپای گذاشته شد و پس از آن در سال ۱۹۴۵ با هدف جلوگیری از اتفاقات مشابه سازمان ملل متحد تشکیل شد تفاوت عمده این سازمان با جامعه ملل داشتن شورای امنیت و ضمانت اجرایی قوانین است. اولین اعلامیه رسمی حقوق بشر سازمان ملل متحد توسط مجمع عمومی در سال ۱۹۴۸ منتشر شد این اعلامیه از کشورهای عضو می‌خواست تا حقوق انسانی، مدنی، اقتصادی و اجتماعی را توسعه دهد و این حقوق را بخشی از بنیان آزادی و عدالت در جهت صلح و امنیت جهان معرفی می‌کند. سازمان ملل متحد تنها نهاد بین‌المللی است که دارای صلاحیت بین‌المللی پذیرفته شده برای قوانین حقوق بشر شناخته می‌شود (Ball & Gready, 2007: 92). در ماده (۱-۳) منشور ملل متحد به صراحت اشاره می‌شود که دستیابی به همکاری بین‌المللی در حل مشکلات با ویژگی‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی یا بشردوستانه درگرو ترویج احترام به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی بدون تمایز نژادی و جنسیت، زبان، دین و غیره است. امروزه سازمان ملل متحد دارای شورای حقوق بشر است که در سال ۲۰۰۵ با هدف بررسی موارد نقض حقوق بشر تشکیل شده است (UN, 2007). این شورا ۴۷ عضو دارد که در سال بصورت عادی ۳ بار تشکیل جلسه می‌دهد و در زمان وقوع شرایط فوری جلسات رسیدگی برگزار می‌کند. این شورا می‌تواند موارد نقض حقوق بشر را شناسایی کرده و به شورای امنیت سازمان ملل یا دیوان کیفری بین‌المللی ارجاع دهد اما جدای اقدامات ملل متحد در جهت ترویج حقوق بشر این حقوق توسط رژیم‌های منطقه‌ای نیز مورد توجه قرار گرفته است در آفریقا اتحادیه آفریقایی متشکل از ۵۵ کشور در سال ۲۰۰۱ باهدف تضمین دموکراسی، حقوق بشر و اقتصاد پایدار براساس پایان دادن به درگیری‌ها و ایجاد یک بازار مشترک تشکیل شده است (Nutshell, 2008). همچنین در این قاره کمیسیون آفریقایی حقوق بشر و مردم در سه حوزه ترویج حقوق بشر و مردم، حمایت از حقوق بشر و مردم و تفسیر منشور آفریقایی حقوق بشر و مردم فعالیت می‌کند (Mandate of the African Commission, 2008). در قاره آمریکا سازمان OAS^۱ شامل کشورهای آمریکایی برای تحقیق دموکراسی مخصوصاً در آمریکای جنوبی فعالیت می‌کند اهداف این سازمان تقویت دموکراسی، کار برای صلح، حمایت از حقوق بشر، مبارزه با فساد، حقوق مردمان بومی و ترویج توسعه پایدار است (Directory OAS, 2008). که حاصل آن ایجاد ۳ سند کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، اعلامیه آمریکایی حقوق و وظایف انسانی و منشور سازمان کشورهای آمریکایی است که هرگونه تخلف را به دادگاه آمریکایی می‌تواند ارجاع

^۱ Organization of American States

دهد (American Court on Human Rights, 2007). در قاره آسیا بصورت سازمان و کنوانسیون به موضوع حقوق بشر پرداخته نشده است اما کشورهای جنوب شرقی آسیا با تشکیل سازمان ژئوپلیتیک و اقتصادی آسه آن^۱ در اکتبر ۲۰۰۹ کمیسیون بین‌دولتی حقوق بشر آسه آن را تشکیل داده‌اند که حاصل آن اعلامیه حقوق بشر آسه آن است (ASEAN Human Right, 2021). همچنین در سال ۲۰۰۴ شورای کشورهای عربی از منشور حقوق بشر عربی رونمایی کردند ۸۰ در قاره اروپا شورای اروپا با قدمت طولانی به دنبال ایجاد یکپارچگی این قاره است و وظیفه نظارت بر حقوق بشر اروپایی را برعهده دارد این حقوق از سال ۱۹۵۰ تحت عنوان حقوق بشر و آزادی‌های اساسی در اروپا تشکیل شده است کلیه ۴۷ کشو عضو شورای اروپا این کنوانسیون را پذیرفته‌اند (European Court of Human Rights).

۳-۱- نسل اول حقوق بشر

این دسته از حقوق بشر که به حقوق آبی نیز شناخته می‌شود در مورد موضوعاتی همچون آزادی و اشتراک‌نظر در تصمیمات سیاسی بحث می‌کند. اساس و ماهیت این نسل از حقوق بشر بر موارد زندگی مدنی و سیاسی تأکید دارد. همچنین افراد را در برابر شدت عمل حکومت‌ها محافظت می‌کند. از جمله موارد دیگری که در نسل اول حقوق بشر به آن اشاره می‌شود، حق زندگی، مساوات در برابر قانون، آزادی بیان، آزادی عقیده، آزادی حقوق مالکیت، آزادی دین، و حق رأی است. این اصول بطور مشترک در اعلامیه جهانی حقوق بشر و کنوانسیون اروپایی حقوق بشر به رسمیت شناخته شده است (مقتدایی، ۱۳۹۰). اما این اصول کلی نمی‌توانست همه دغدغه‌های بشر در حال پیشرفت را پوشش دهد بلکه تنها بخشی از حقوق اساسی و ضروری بشر را به رسمیت می‌شناخت و روند تکامل حقوق بشر در نسل دوم ادامه داشت.

۳-۲- نسل دوم حقوق بشر

این حقوق ریشه در مساوات داشته و پس از جنگ جهانی دوم و با ظهور سازمان ملل متحد در میان حکومت‌ها رسمیت پیدا کرد. این حقوق اساساً ماهیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارند مسائلی همچون حقوق استخدام، حقوق دسترسی به غذا، مسکن، مراقبت‌های سلامتی و بهداشت، امنیت

^۱ ASEAN

اجتماعی و بیمه بیکاری از مسائل دارای اهمیت این نسل از حقوق بشر است. این دسته از حقوق به حقوق سرخ نیز مشهور است و ریشه شکل‌گیری آن در تفکرات فرانکلین روزولت در سال ۱۹۴۴ و طرح حقوق ثانویه است که بعدها در مفاد میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز جای گرفت (رضایی، ۱۳۹۹).

۳-۳- نسل سوم حقوق بشر

این دسته از حقوق بشر فراتر از شرایط حداقلی زندگی، مدنی و اجتماعی است. اعلامیه ۱۹۷۲ استکهلم تأثیر مهمی در شکل‌گیری این دسته از حقوق گذاشته است که تأکید زیادی به مسائل محیط زیستی دارد. این دسته از حقوق به نام حقوق انسجام بشری یا حقوق سبز نیز معروف است. مسائل مهمی همچون حقوق گروهی، حقوق خودمختاری، حقوق توسعه اقتصادی و اجتماعی، حق دسترسی به محیط‌زیست سالم، حق دسترسی به منابع طبیعی، حق برقراری ارتباط، حق مشارکت در میراث فرهنگی و حق مساوات و پایداری میان نسلی در این نسل از حقوق مورد بررسی قرار می‌گیرد. این دسته از حقوق در برخی از کشورها همچون مجارستان و فنلاند قانونی شده است. سازمان امنیت و همکاری اروپا نیز برای این حقوق اهمیت قائل است. همانطور که بیان شد حق بر محیط‌زیست یکی از ارزش‌های متعالی این نسل از حقوق بشر است. محیط‌زیست سالم در این دسته از حقوق به‌مثابه حق بر حیات و حق بر سلامتی در شرایط زندگی استاندارد تلقی می‌شود. این حقوق باور دارد که حفظ نسل انسان و تداوم حیات آن در محیط امن و عاری از جنگ و خشونت است این باور با اهداف سازمان ملل متحد در یک راستا قرار می‌گیرد. تزلزل کیفیت محیط‌زیست یک تهدید جدی برای بقای انسان است از این‌رو احترام به حقوق بشر ارتباط نزدیکی با حفظ منابع محیط‌زیست دارد. حقوق زیست‌محیطی در نسل سوم حقوق بشر در چارچوب حمایت از علائق و نیازهای مشترک جامعه بشری همچون آب‌وهوا، حفظ گونه‌های گیاهی و جانوری، گرمایش زمین تحقق می‌پذیرد (مولایی، ۱۳۸۶: ۲۷۸).

۳-۴- نسل چهارم حقوق بشر

نسل چهارم حقوق بشر به اصولی گفته می‌شود که در مفاهیم حقوق بین‌الملل تازگی دارد این نسل از حقوق بصورت رسمی در قوانین جای نگرفته اما با سرعت در حال ظهور و رشد است. نسل چهارم حقوق بشر به موضوعات اخلاق زیستی و حقوق مرتبط با فناوری‌های جدید اشاره دارد حقوقی

همچون حق دسترسی مساوی به فضای اینترنت، حق خودمختاری دیجیتال، حق امنیت دیجیتال و حق دسترسی به دیتای دیجیتالی شخصی اشاره دارد (Riofrio, 2014).

مهمترین رکن حقوق بشر که جزء اولین مراحل تصویب این منشور مورد توجه قرار گرفت حق زندگی بود این حق مسئله محوری و حق اساسی هر فردی را حق بر زندگی می‌داند. بنابراین براساس اصول حقوق بشر می‌توان گفت داشتن محیط‌زیست سالم در رابطه مستقیم با حق زندگی است زیرا در صورت فقدان محیط‌زیست سالم حق زندگی تهدید می‌شود موضوعی که در نسل‌های حقوق بشر به آن تأکید شده است امروزه سلامت محیط‌زیست و حمایت از آن در راستای بقای کره زمین به‌شمار می‌رود بنابراین در تمام نسل‌های حقوق بشر می‌توان ردپای محیط‌زیست را یافت و توجه به این موضوع را در اهداف حقوق بشری مشاهده کرد.

الف) حقوق بشر در شرایط اضطراری: بدون شک وجود جنگ میان دولت‌ها پدیده‌ای است که احتمال وقوع دارد به همین دلیل شرایط خاص کشورها برای حفظ امنیت و استقلال خود بر حاکمیت آنان اتخاذ می‌شود. این امر اجتناب‌ناپذیر است و می‌توان گفت در زمان بروز برخی از جنگ‌ها و بحران‌های داخلی دولت‌ها برخی از قوانین حقوق بشر را تعلیق می‌کنند. اما تفسیر این شرایط^{۸۷} اضطراری می‌تواند موجب تغییراتی شده و نقض حقوق بشر را مستمر کند. برای همین موضوع حقوق بین‌الملل شرایط اضطراری را در وضعیت نسل‌کشی و جنایت علیه بشریت شناسایی می‌کند اما به این بهانه نمی‌توان اصول اساسی حقوق بشر را تعلیق کرد حتی در شرایط بحرانی حق بر زندگی و سلامت نباید تهدید شود این حقوق در اعلامیه جهانی حقوق بشر تضمین شده‌اند و نمی‌توان در شرایط اضطراری مسائل ضروری همچون غذای کافی، آب آشامیدنی سالم، محیط‌زیست پاک، دسترسی به دارو نادیده گرفت (یشمی، ۱۳۹۹: ۱۱۵). در زمان جنگ بیشترین آسیب را محیط‌زیست و منابع انسانی می‌بینند. حرکت ادوات جنگی در مسیرها موجب نابودی مزارع، خاک و له شدن جانورانی است که حضور آنان برای خاک دارای اهمیت است همچنین در شرایط جنگی استفاده از گلوله‌هایی دارای سرب و فلزات خطرناک که آثار آن تا سال‌ها قابل ترمیم نیست و تخریب امکانات و زیرساخت در اثر جنگ شرایط بدی را برای محیط‌زیست پدید می‌آورد (حسین زکی، ۱۳۸۶: ۱۲۷). به همین دلیل است که برای جلوگیری از فاجعه، انسانی، محیط زیستی و غیره نمی‌توان برخی از

اصول را نادیده گرفت. حقوق بین‌الملل بشردوستانه برای حفاظت حداقلی در زمان جنگ تدوین شده است.

ب) حقوق بین‌الملل بشردوستانه: که با عنوان حقوق جنگ یا حقوق مخاصمات مسلحانه نیز شناخته می‌شود. مجموعه فرمان‌ها و قوانینی است که به دنبال ایجاد محدودیت برای حمله به غیرنظامیان و رعایت اخلاق در زمان جنگ است. این حقوق سعی دارد جلوی خشونت بی‌اندازه و استفاده از سلاح‌های غیرمتعارف در جنگ را بگیرد (Sassoli and other, 2001: 93). تفکیک میان حقوق بین‌الملل بشردوستانه با حقوق بشر موضوعی دارای اهمیت است زیرا حقوق بشر مجموعه هنجارهایی است که در زمان صلح رعایت شده و ممکن در مخاصمات به آن صدمه وارد شود همچنین حقوق بشر رابطه‌ای میان دولت‌ها با شهروندان خود ایجاد می‌کند اما حقوق بین‌الملل بشردوستانه در برابر نیروی مقابل مورداستفاده قرار می‌گیرد (دبتر، ۱۳۸۷: ۳۰). ریشه شکل‌گیری این مجموعه قوانین در قرن نوزدهم ایجاد شد زمانی که دولت‌ها بر سر قوانینی توافق کردند که طی آن تعادلی میان دغدغه‌های بشری و ملزومات نظامی ایجاد کنند منابع شکل‌گیری این قوانین از کنوانسیون ژنو ۱۹۴۹ شامل کنوانسیون حمایت از اموال فرهنگی در هنگام مخاصمات مسلحانه، کنوانسیون منع تولید، توسعه و نگهداری سلاح‌های باکتریایی و بیولوژیک، کنوانسیون ممنوعیت سلاح‌هایی که می‌تواند باعث جراحات شدید باشد، کنوانسیون منع گسترش، تولید و انباشت سلاح‌های شیمیایی و کنوانسیون ممنوعیت بکارگیری، انباشت و تولید مین‌های ضدنفر سرچشمه می‌گیرد و امروزه مجموعه قوانینی پذیرفته شده در سطح جهان به‌شمار می‌رود. این حقوق دو حوزه کلی را در برمی‌گیرد: ۱- محافظت از کسانی که در مخاصمه نیستند یا دیگر در آن مشارکت ندارند؛ ۲- محدودیت وسایل جنگی بویژه تسلیحات و روش‌هایی با قدرت تخریب شدید در الزامات این مجموعه قوانین از غیرنظامیان، مجروحان، اسرا، بیماران و افرادی که از مخاصمه به دور هستند حمایت می‌شود و تأکید دارد باید به وضعیت جسمی و روحی آنان احترام گذاشت بر این اساس کشتن دشمنی که تسلیم شده نیز ممنوع است. این حقوق برخی از گروه‌ها و نهادها را با ذکر نام از تعرض مصون می‌دارد غیرنظامیان، مجروحان و بیماران، اسرای جنگی، نشان‌ها (صلیب سرخ و هلال احمر) و اموال فرهنگی نظیر مساجد و اماکن مقدس و دو محدودیت کلی برای تمام فعالیت‌های نظامی وضع می‌کند: ۱- جایی که نتوان تفکیک میان نیروی نظامی و غیرنظامی ایجاد کرد نباید حمله صورت پذیرد؛ ۲- جایی که حمله در آن منجر به خسارت شدید یا طولانی‌مدت زیست‌محیطی باشد. در این راستا

حقوق بین‌الملل بشردوستانه استفاده از سلاح‌هایی نظیر گلوله‌های اورانیومی، سلاح‌های شیمیایی و بیولوژیک، سلاح‌های لیزری و مین‌های ضدنفر را ممنوع می‌داند. برای اجرای این قوانین دولت‌ها موظف‌اند به نیروی‌های نظامی خود الزامات این حقوق را آموزش داده، برای اطمینان از رعایت حقوق بشردوستانه اقدامات لازم را انجام داده و مجازاتی برای عدم رعایت این حقوق در قوانین داخلی خود تصویب کنند (ماده (۴۷) کنوانسیون ژنو) در صورت عدم رعایت این دستورالعمل‌ها موضوع محیط‌زیست به خودی خود می‌توان عامل جنگ‌ها باشد و می‌توان گفت جنگ‌های آینده تحت تأثیر مسائل محیط‌زیستی قرار می‌گیرد.

۴- مخاطرات زیست‌محیطی عامل جنگ‌های آینده

مخاطرات طبیعی زیست‌محیطی و آثار مخرب آن می‌تواند موجب درگیری‌هایی در سطح جهان باشد. در حال حاضر اهمیت بحران‌های زیست‌محیطی برای بسیاری از دولت‌های جهان مشخص شده است و همگی سعی می‌کنند بحران‌ها را به خارج از مرزهای خود هدایت کنند که این موضوع خود دلیل شکل‌گیری بحران و درگیری است اما مهمترین حوزه درگیری آینده و شکل‌گیری نوع نوینی از جنگ‌ها تسلط بر منابع آبی پیش‌بینی می‌شود. تغییرات اقلیمی، آلودگی منابع آب، گرمایش زمین، رشد بیابان‌ها و کاهش تنوع زیستی ارتباط مستقیمی با کاهش دسترسی به آب دارد. و نشان می‌دهد که کمبود منابع آبی یکی از مشکلات بسیار جدی جامعه جهانی است در این میان برخی از دولت‌ها به فکر تسلط بر منابع آب با هدف کنترل سایر کشورها و همسایه‌ها افتاده‌اند احداث سد‌های زیاد و عدم رعایت حق آبه نمونه آنها است. سازمان ملل متحد اختلافات آب را به رسمیت می‌شناسد (Tulloch, 2009) و در طول تاریخ درگیری‌های سنتی بر سر آب انجام شده است. درگیری‌های حوزه آب می‌تواند در سطوح درون دولتی و یا بین دولت‌ها اتفاق بی‌افتند درگیری‌هایی بین دو یا چند کشور همسایه که منابع آب فرامرزی مشترک دارند مانند رودخانه، دریا یا حوضه‌های آب زیرزمینی در میان مناطق جهان خاورمیانه یکی از پرتنش‌ترین حوزه‌های آبی جهان است این منطقه دارای تنها ۱ درصد آب شیرین جهان است در صورتیکه ۵ درصد جمعیت جهان را در خود جای داده (Sutherland, 2003) کمبود منابع آب می‌تواند منجر به درگیری کشاورزان با صنایع نیز شود این درگیری بیشتر بر سر منابع آب شیرین است منابعی که برای ادامه فعالیت کشاورزان لازم

است و همینطور در حوزه‌های تولید برق و صنایع نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. منابع آب شیرین هر روز در حال کمتر شدن است و بهره‌مندی از نعمت آب شیرین بر شرایط زندگی و اقتصادی دولت‌ها اثر می‌گذارد در حال حاضر تعداد زیادی از درگیری‌های آبی جهان در سطح ملی حل نشده باقی مانده است افزایش جمعیت، کاهش منابع آب و تغییرات اقلیمی جهان را به سمت درگیری‌های خطرناک بر سر منابع آب می‌کشاند (Brooks, 2008).

گرچه دولت‌ها با وضع قوانین مدیریت منابع آب را در دستور کار قرار داده‌اند اما بحران روبرو بحران آب است. که عاملی برای تنش‌های دیپلماتیک نیز شناخته می‌شود. کمبود آب می‌تواند درگیری‌ها و تنش‌های سیاسی که مستقیماً توسط آب ایجاد نمی‌شود را تشدید کند کاهش تدریجی کیفیت، و کمیت آب شیرین در طول زمان می‌تواند سلامت جامعه، توسعه اقتصادی و ثبات جامعه را هدف قرار دهد (Postel and Wolf, 2001). در طول سالیان گذشته پیش‌بینی‌های زیادی برای وقوع جنگ‌ها بر سر آب شکل گرفته است پتروس غالی^۱ وزیر خارجه مصر و دبیرکل سابق سازمان ملل متحد پیش‌بینی کرد جنگ آینده در خاورمیانه بر سر آب خواهد بود نه سیاست همچنین کوفی عنان دبیرکل سازمان ملل متحد در سال ۲۰۰۱ گفت رقابت‌های شدید بر سر آب شیرین در آینده به درگیری و جنگ منجر می‌شود. معاون سابق بانک جهانی نیز جنگ‌های قرن آینده را جنگ آب نامید (Brown, 2000). تعارضات مربوط با آب را می‌تواند در چند حوزه تقسیم‌بندی نمود.

- آب بعنوان محرک یا علت اصلی درگیری درجائیکه کنترل آب محل اختلاف باشد؛

- استفاده از آب بعنوان سلاح درگیری و قطع آن توسط دشمن؛

- قربانی شدن منابع آب در جنگ‌های درگیری‌ها بوسیله آلوده شدن؛

- فلج شدن صنایع همچون کشتیرانی، ماهیگیری و کشاورزی در اثر کمبود آب.

از جمله مناطق درگیر اختلاف آبی که ممکن است در آینده ایجاد بحران نماید شامل:

الف) رودخانه دجله و فرات: از دیرباز مورد اختلافات بوده است و در زمان کنونی پروژه جنوب شرقی آناتولی ترکیه می‌تواند تأثیر زیادی بر تأمین آب سوریه و عراق داشته باشد (Çarkoğlu and Mine, 2001).

^۱ Boutros Ghali

ب) **مکونگ:** تسلط چین بر سرچشمه این رود و ساخت سدهای بسیار کشورهای ویتنام، لائوس، کامبوج و تایلند را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در سال ۲۰۲۰ چین ۱۱ سد روی این رودخانه ساخته است که هدف آن کنترل منابع آبی کشورهای پایین دست است (Chellaney, 2019).

ج) **بحران دریای آرال:** توسعه بیش‌ازحد کشاورزی و استفاده نامناسب از سفره‌های آبی در زمان شوروی که بویژه با کشت پنبه بوجود آمد منجر به خشک شدن رودخانه آمودریا بین ازبکستان ترکمنستان، تاجیکستان و افغانستان مشترک شد (sergiusz, 2015).

د) **بحران آب مصر و اتیوپی:** بحران درگیری آب میان این دو کشور از سال ۱۹۷۹ شروع شده است بطوریکه دو کشور بارها همدیگر را تهدید به جنگ کرده‌اند در سال ۲۰۲۰ سد بزرگ رنسانس اتیوپی بر روی سرچشمه رود نیل بحران بزرگی برای مصر تلقی شد (Nature, 2020).

ه) **درگیری آبی هند و پاکستان:** اختلاف میان این دو کشور بر سر کنترل منابع آب رودخانه سند بوده است ریشه این درگیری از سال ۱۹۴۸ آغاز شد گرچه با امضای توافق ۱۹۶۰ این مشکل تا حد زیادی کاهش یافت ولی ممکن است افزایش تنش آبی جهانی این اختلافات را مجدد زنده کند (Salman And Kishor, 2002).

و) **پروژه GAP:** شامل ۱,۷ میلیون هکتار وسعت پروژه بسیار چالش‌برانگیز دولت ترکیه است. این پروژه خسارات جبران‌ناپذیری به محیط‌زیست وارد کرده است. و حوزه آبریز کشورها عراق و سوریه را ۵۰ درصد کاهش داده است. در آینده این پروژه بسیاری از کرد ها بی‌خانمان خواهند شد (Abdulrahman, 2021).

ز) **بحران آب شرب کریمه:** پس از الحاق کریمه به روسیه کشور اوکراین کانال کریمه شمالی که ۸۵ درصد آب شرب کریمه را تأمین می‌کرد مسدود کرد (Radio Liberty, 2020).

ح) **اختلاف قرقیزستان و تاجیکستان:** پس از استقلال این دو کشور از اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱ جدی‌ترین درگیری مرزی میان قرقیزستان و تاجیکستان بر سر مسائل آب بوده است. این تنش و درگیری در سال ۲۰۲۱ به وقوع پیوسته است. (Reuters, 2020)

ط) **درگیری‌های آب در ایالات متحده:** در حال حاضر کشاورزان و صنعتگران ایالات متحده در ایالات کالیفرنیا، لس آنجلس، جورجیا، آلاباما و فلوریدا بر سر تأمین منابع آبی درگیری‌های محلی و سیاسی وجود دارد.

ی) ایران و افغانستان: اختلاف میان ایران و افغانستان بر سر حق آبه هیرمند و کنترل آب توسط افغانستان موجب اعتراض ایران به عدم رعایت حق آبه و تنش‌های لفظی مقامات دو کشور شده است.

نتیجه‌گیری

بدون شک وقوع دو جنگ جهانی نقطه عطفی در تاریخ روابط بین دولت‌ها در جهان است. پس از پایان جنگ جهانی دوم ضرورت تشکیل سازمانی قدرتمند و فراملیتی بعنوان سازمان ملل متحد مطرح شد زیرا برقراری صلح و آرامش جهانی بدون همکاری دولت‌ها با یکدیگر وجود نداشت، شکل‌گیری سازمان ملل متحد و گردهمایی‌های آن ضرورت‌های شکل‌گیری حقوق بین‌الملل را به وجود آورد. که براساس آن رابطه دولت و ملت‌ها با سایر بازیگران تنظیم شود. گرچه شکل‌گیری ضمانت اجرایی تصمیمات تبعیض‌آمیز بوده و به نفع قدرت‌های بزرگ عضو دائم شورای امنیت سازمان ملل بود اما پرداختن به مسائل پیش‌روی جهان و آگاهی‌بخشی در برابر بحران‌ها یکی از دستاوردهای سازمان ملل متحد است. پس از پایان جنگ جهانی دوم در سال ۱۹۴۵ شکل‌گیری دو بلوک غرب و شرق که تحت عنوان دوران جنگ سرد از آن یاد می‌شود بر روابط کلیه کشورها سایه انداخت و می‌توان گفت دو قطب اصلی ساختار روابط بین‌الملل یعنی اتحاد جماهیر شوروی و ایالات متحده آمریکا بیشترین نقش را در معادلات جهانی بازی کردند. و نگاه اصلی جوامع در این دوران بر پایه پارامترهای امنیتی تشکیل می‌شد اما در همین دوران هم موضوعات حقوق بشر در اشکال مختلف مطالبه شد در نسل اولیه حقوق بشر مفهوم آزادی و زندگی مدنی و سیاسی مورد توجه قرار گرفت. نسل دوم حقوق بشر به مسائلی با ماهیت حقوق اساسی، حقوق اقتصادی، حقوق اجتماعی و حقوق فرهنگی شکل گرفت این دسته از حقوق به نیازهای اساسی ملت‌ها نظیر غذا، مسکن و سلامت توجه داشت شکل‌گیری این حقوق در زمانی بود که دولت‌ها به شدت در رقابت صنعتی شدن و پیشرفت بودند از همین‌رو توجه به موضوعاتی مثل محیط‌زیست که می‌توانست میل و خواست آنان برای توسعه سریع را محدود نماید کم‌رنگ بود سازمان ملل متحد در این زمان با تشکیل کنفرانس استکهلم در سال ۱۹۷۲ توانست موجی از آگاهی درباره بحران‌های محیط‌زیست را به وجود آورد و نسل سوم حقوق بشر فراتر از شرایط حداقلی زندگی رفته و تأکید آن بر حقوق محیط‌زیستی قرار گرفت در این دوران بود که توجه جهانی به موضوعات محیط‌زیست جلب و نگاه عمیق‌تری به این بحران‌ها شکل گرفت اما به دلیل ماهیت ساختار نظام بین‌الملل یعنی همان فضای جنگ سرد ابرقدرت‌ها

تصمیم به محدود کردن اقدامات خود نداشتند و این موضوع تا سال ۱۹۹۱ یعنی زمان فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی ادامه داشت، پس از آن فروپاشی توجه به مسائل محیط زیستی نیز بیشتر شد و می‌توان گفت شکل‌گیری حقوق بین‌الملل محیط‌زیست با رویکرد گسترده در این دوران قابل مطالعه است. همچنین نسل چهارم حقوق بشر که مترقی‌ترین آن نیز تاکنون به شمار می‌رود بر موضوعاتی نظیر اخلاق زیستی و حقوق مرتبط با فناوری‌های نوین تأکید دارد. بطور کلی می‌توان دریافت که هدف اصلی از شکل‌گیری حقوق بشر حفظ حق اساسی زندگی است و امکاناتی که هر انسان فارغ از هر نوع نژاد، مذهب، جنسیت، ملیت و غیره باید از آن برخوردار باشد با این تفسیر می‌توان گفت درجائیکه محیط‌زیست سالم وجود نداشته باشد چرخه زیست‌کره زمین برای همه موجودات دچار بحران می‌شود و حق داشتن محیط‌زیست سالم ارتباط مستقیمی با حق حیات دارد و محیط‌زیست ناسالم بزرگترین تهدید حیات موجودات در کره زمین می‌شود از این رو می‌توان گفت بقای کره زمین در گرو محیط‌زیست سالم است و محیط‌زیست جزء ارکان اساسی حقوق بشر به‌شمار می‌رود. اما این بیم بزرگ وجود دارد که در شرایط جنگ و بحران اولویت‌های اساسی باز هم به سمت موضوعات امنیتی رفته و فارغ از توجه به حقوق بشر و محیط‌زیست دولت‌ها برای پیروزی به ابزارهایی مخرب ۹۳ محیط‌زیست متوسل شوند. از این رو حقوق بشر در شرایط اضطراری با کاستن از تعهدات خود ممکن است اعمالی برخلاف اصول حقوق بشری انجام دهد که قانون‌گذار اجازه حذف الزامات ضروری مثل غذا، آب سالم، محیط‌زیست پاک و دسترسی به دارو را حتی در مواقع اضطرار قابل تعلیق نمی‌داند و برای شفاف‌تر شدن موضوع حقوق بین‌الملل بشردوستانه را شکل داده است براساس این حقوق حفظ اخلاق در زمان جنگ و ایجاد محدودیت برای حمله به غیرنظامیان الزامی است. امروزه مشکل اساسی اینجاست که برخی از دولت‌ها مخصوصاً قدرت‌های بزرگ خود را پایبند این الزامات ندانسته و در موارد متعددی از قانون تخلف کرده‌اند. بطوریکه می‌توان گفت فعالیت‌های مخرب زیست‌محیطی آنان خود می‌تواند عاملی برای جنگ‌های آینده باشد در سال‌های اخیر که کشورهای توسعه یافته متوجه بحران‌های زیست‌محیطی شده‌اند برای دور کردن بحران از خود بسیاری از سایت‌های تولید مواد مخرب مثل ریزتراشه‌ها سیستم‌هایی که زباله‌های الکترونیک تولید می‌کنند و آزمایشگاه‌های بیولوژیک خود را به کشورهای در حال توسعه منتقل کرده‌اند و همین موضوع سبب بسیاری از مشکلاتی شده که خود می‌تواند عامل شکل‌گیری درگیری‌ها باشد. همچنین موضوع آب بعنوان یک

متغیر بسیار دارای اهمیت که حیات و آبادانی را برای مناطق می‌آورد مورد سوء استفاده‌های سیاسی برای تحت فشار قرار دادن رقبا می‌شود بطوریکه حق آبه‌های قانونی و سنتی از رودهای بزرگ توسط دولتی محدود شده و یا با ایجاد سد از حوزه‌های بالادست سعی در کنترل کردن میزان آب ورودی به کشور دیگر برای اخذ امتیازات می‌شوند. همه این مسائل نشان می‌دهد که بهره‌برداری از محیط‌زیست بعنوان یک ابزار هنوز هم در جریان است و الزامات گسترده قانونی که تخریب محیط‌زیست را بر ضد حقوق بشر و به منزله جنایات سازمان‌یافته می‌داند نتوانسته میل سرکش برخی از دولت‌ها را محدود سازد زیرا ضمانت‌های اجرایی برای محکومیت عاملان آنچنان قدرتمند نیست و این فرضیه که حقوق پایه و بنیادین بشری و حقوق بین‌الملل بشردوستانه به دلیل سرکشی برخی از قدرت‌ها به معنای واقعی نتیجه‌مند نبوده تأیید می‌شود. پیشنهاد می‌شود مراجع بین‌المللی و رسانه‌های آزاد که نقش اساسی در شکل دادن افکار عمومی دارند بر این موضوع تأکید کرده و با بیان خطرات این وضعیت به دنبال قانون پذیر کردن متخلفان باشند این کار تنها با اجماع جهانی و بالا بردن آگاهی مردم در سراسر جهان امکان‌پذیر است.

فهرست منابع

فارسی:

- ۱- افتخار جهرمی، گودرز (۱۳۸۸)، «حقوق بشر، محیط زیست و توسعه پایدار»، *مجله تحقیقات حقوقی*، ش ۵۰.
- ۲- افتخار جهرمی، گودرز و رضایی، علیرضا (۱۳۹۵)، «همگرایی حقوق محیط زیست و حقوق بشر، با نگاهی به فقه اسلامی»، *فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب*.
- ۳- حسین زکی، ناظر (۱۳۸۶) «حمایت از محیط زیست در جنگ‌ها»، *نشریه فرهنگ جهاد*، ش ۴.
- ۴- دقیق، مهتاب و لسانی، سیدحسام‌الدین (۱۳۹۸)، «رویکرد حقوق بین‌الملل بشردوستانه به مقابله به مثل مسلحانه علیه محیط زیست»، *مجله تحقیقات حقوقی*، ش ۸۷.
- ۵- دیتز، فلک (۱۳۸۷)، *حقوق بشر دوستانه در مخاصمات مسلحانه*، با اهتمام سید قاسم زمانی و نادر ساعی، تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش.
- ۶- رضایی، سجاد (۱۳۹۹)، «محدودیت‌های حاکمیت ناشی از اسناد حقوق بشری سازمان ملل متحد (نسل دوم حقوق بشر)»، *همایش کنفرانس بین‌المللی و ملی مطالعات مدیریت، حسابداری و حقوق*.

- ۷- مشهدی، علی و رستگار، آزاده (۱۳۹۷)، «تغییرات آب و هوایی، حقوق بشر و لزوم تأسیس دیوان بین‌المللی محیط زیست»، *مجله تحقیقات سیاسی و بین‌المللی*، دوره ۱۰، ش ۳۵.
- ۸- مصفا، نسرين و دیگران (۱۳۹۰)، «رهیافت برنامه‌ریزی محیط زیست، مبتنی بر حقوق بشر»، *فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی*، ش ۴.
- ۹- مقتدایی، عباس (۱۳۹۰)، «بررسی مقایسه‌ای نسل اول حقوق بشر جامعه مدنی غرب با مبانی اسلامی»، *نشریه جامعه‌شناسی کاربردی*، دوره ۲۲، ش ۳.
- ۱۰- مولایی، یوسف (۱۳۸۶)، «نسل سوم حقوق بشر و حق به محیط زیست»، *فصلنامه حقوق مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*، دوره ۳۷، ش ۴۰.
- ۱۱- ویژه، محمدرضا (۱۳۸۵)، «حق دسترسی به اطلاعات محیط زیست؛ بررسی حقوق بشر اروپایی»، *مجله محیط‌شناسی*، ش ۳۲.
- ۱۲- یشمی، بهرام (۱۳۹۹)، «تعليق تعهدات حقوق بشری دولت‌ها در وضعیت‌های اضطراری عمومی؛ بحران کووید-۱۹»، *نشریه حقوق عمومی*، دوره ۲۲، ش ۶۷.

لاتین:

- 13- ASEAN Intergovernmental Commission on Human Rights (AICHR) (2021). ASEAN. Archived from the original.
- 14- AU in a Nutshell (2008). available at: https://web.archive.org/web/20071230204052/http://www.africa-union.org/root/AU/AboutAu/au_in_a_nutshell_en.htm
- 15- Britain's unwritten constitution (2015). *British Library*. Archived from the original. *The key landmark is the Bill of Rights, which established the supremacy of Parliament over the Crown ... providing for the regular meeting of Parliament, free elections to the Commons, free speech in parliamentary debates, and some basic human rights, most famously freedom from 'cruel or unusual punishment.*
- 16- Directory of OAS Authorities (2008). Organization of American States. Available at: <https://www.oas.org/en/about/authorities>.
- 17- Historical Background to the European Court of Human Rights (2008). European Court of Human Rights. Archived from the original.

- 18- History of Natural Law & Basic Freedoms, Cyrus the Great (2023). *Archived from the original*.
- 19- InterAmerican Court on Human Rights homepage (2008). Inter-American Court on Human Rights. *Archived from the original*.
- 20- Mandate of the African Commission on Human and Peoples' Rights (2008). *Archived from the original*.
- 21- United Nations Rights Council Page (2018). United Nations News Page. *Archived from the original*.
- 22- Abdulrahman, May (2021). Effect of Discharge on Water Quality in Euphrates River Between Hit and Ramadi, Iraq". Iraqi Geological Journal.
- 23- Ball, Olivia; Gready, Paul (2007). The No-Nonsense Guide to Human Rights. New Internationalist.
- 24- Brooks, Nina (2008). Impending Water Crisis in China," Arlington Institute.
- 25- Brown, Lester (2000). How Water Scarcity Will Shape the New Century, Keynote Speech presented at Stockholm Water Conference available at: <https://www.earth>.
- 26- Çarkoğlu, Ali and Eder, Mine (2001). Domestic Concerns and the Water Conflict over the Euphrates-Tigris River Basin". Middle Eastern Studies. available at: <https://www.jstor.org/stable>.
- 27- Chellaney, Brahma (2019). China is weaponizing water and worsening droughts in Asia" available at: <https://asia.nikkei.com/Opinion/China-is-weaponizing-water-and-worsening-droughts-in-Asia>.
- 28- Crenshaw, Kimberle (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. Stanford Law Review. 43 (6).
- 29- Mayer, Henry (2000). All on Fire: William Lloyd Garrison and the Abolition of Slavery. St Martin's Press.
- 30- Nature (2020). Row over Africa's largest dam in danger of escalating, warn scientists available at: <https://www.nature.com>.
- 31- Postel, Sandra and Wolf, Aaron (2001). Dehydrating Conflict". Foreign Policy. available at: <https://foreignpolicy.com>.
- 32- Radio, Liberty (2020). Pray For Rain: Crimea's Dry-Up A Headache For Moscow, Dilemma For Kyiv". Radio Free Europe.
- 33- Reuters (2020). Kyrgyz, Tajik security forces clash at border in water dispute. Available at: <https://www.reuters.com>.

- 34- Riofrio, Juan carlos (2014). La cuarta ola de derechos humanos: los derechos digitales. *Revista Latinoamericana de Derechos Humanos*.
- 35- Salman, Salman and Uprety, Kishor (2002). Conflict and Cooperation on South Asia's International Rivers: A Legal Perspective, World Bank Publications.
- 36- Sassòli, Marco and others (2001). How Does Law Protect in War? Vol.1, Geneva, Switzerland: ICRC.
- 37- Sergiusz, Prokurat (2015). Drought and water shortages in Asia as a threat and economic problem (PDF), Józefów: Journal of Modern.
- 38- Shellens, Max Salomon (1959). Aristotle on Natural Law. *Natural Law Forum*.
- 39- Sutherland, Ben (2003). Water shortages 'foster terrorism'. BBC News available at: <http://news.bbc.com>.
- 40- The United Nations (2014). Office of the High Commissioner of Human Rights, [What are human rights? Wayback Machine](#).
- 41- Tulloch, James (2009). Water Conflicts: Fight or Flight?. Allianz available at:
- ^{۹۷} http://knowledge.allianz.com/en/globalissues/climate_change/natural_disasters/water_conflicts.html